

Василь Кононенко

**Політико-правові витoki
«Договорів та постанов» 1710 р.**

У статті розглядається питання витоків «Договорів та постанов» 1710 р. Окреслено основні напрями пошуку джерел появи цього політико-правового проекту. Звернено особливу увагу на традицію ранньомодерного конституціоналізму, яка формувалася у середовищі інтелектуальної та політичної еліти Гетьманщини, та наведено аргументи на користь появи на її основі «Договорів та постанов».

Ключові слова: «Договори та постанови» 1710 р., ранньомодерний конституціоналізм, Гетьманщина

В статье рассматривается вопрос истоков «Договоров и постановлений» 1710 г. Очерчено основные направления поиска источников этого политико-правового проекта. Уделено особое внимание традиции конституционализма раннего нового времени, формирующейся в среде интеллектуальной и политической элиты Гетманщины, и приведены аргументы в пользу появления на ее основе «Договоров и постановлений».

Ключевые слова: «Договора и постановления» 1710 р., конституционализм раннего нового времени, Гетманщина

In paper have been indicated historiographical studies of investigations of «Treaties and Covenants» of 1710 year and analyzed problems of origins the political project. The traditions of Constitutionalism of political and intellectual elites have been deeply studied as background of «Treaties and Covenants» of 1710 year.

Keywords: «Treaties and Covenants» of 1710 year, Early Modern Constitutionalism, Hetmanate

Питання щодо з'ясування джерел, на основі яких було написано пам'ятку, найбільш відому під назвою «Конституція 1710 р.», продовжує залишатися актуальним, незважаючи на те, що її наукове вивчення має вікову традицію. Метою даної розвідки є висвітлення джерел українського конституціоналізму, на основі яких стала можливою

поява 5 (16) квітня 1710 р.¹ «Договорів та постанов». Першу частину статті присвячено витокам українського конституціоналізму з різних культурних та інтелектуальних традицій. Їх схематичне окреслення, на нашу думку, дає можливість простежити важливість різних цивілізаційних впливів на суспільно-політичне життя Гетьманщини, які сприяли швидкій трансформації мілітаризованої політичної системи Війська Запорозького, якою вона була на 1648 р., в оформлену державну структуру, переведену на кінець XVII — початок XVIII ст. «на мирні рейки»² з правовим регулюванням відносин як станів (поспільства, козацтва, козацької старшини), так і політичних інституцій (полковницького, старшинських та навіть гетьманського урядів). Оскільки взорування на політико-правові документи Гетьманщини стало, на нашу думку, визначальним для авторів «Договорів та постанов, то їм відведено найбільше уваги в останній частині розвідки.

Стосовно теоретичного та методологічного аспекту дослідження витоків «Договорів та постанов», то їх, на нашу думку, потрібно розглядати у рамках концепції модернізації української адміністрації Лівобережної Гетьманщини протягом 1680–1700-х рр. На нашу думку, модернізаційні проекти означеного періоду полягали у наступному: 1) розбудові центрального уряду та гетьманського двору, які ініціювали нові реформи задля посилення держави, захисту її кордонів та завоювання чи приєднання нових територій; 2) формуванні бюрократичних інституцій та збільшенні чисельності їхніх працівників; 3) створенні ефективної фіскальної системи і розвитку регулярної армії (що було взаємопов'язаним процесом); 4) розвитку судової системи; 5) проведенні культурної та церковної політики, покликаної зміцнювати престиж держави; 6) секуляризації свідомості еліти.

Відомо, що модернізація змінила життя традиційних суспільств Західної Європи, в яких почали співіснувати старі цінності з новими, та, відповідно, усталені соціальні групи з новоствореними. На периферії ранньокapіталістичної економіки, тобто в Центральній та Східній Європі, у цей час ці процеси проходили ще складніше. По-перше, модернізація на Сході мала місце у формі пристосування до Заходу (вестернізація). По-друге, вона здійснювалася у двох основних форматах: радикальному (реформи Петра I, Фрідріха Вільгельма I) та поміркованому (реформи Олексія Михайловича, польських королів з династії Сасів, І. Мазепи), які конкурували між собою. По-третє, модернізація периферії ранньокapіталістичної економіки відбувалася на двох основних рівнях: в якості змін на рівні виробництва та як трансформація свідомості; саме в останньому вона на українському ґрунті

---

¹ Дати другої половини XVII — початку XVIII ст. подано за старим стилем, у дужках подано новий.

² Складність цього процесу полягала у тому, що І. Мазепа намагався проводити зміни у Гетьманщині за умови постійних війн з Османською імперією та Кримським ханством й Шведським королівством.

мала більш показові результати. Тому модернізація Гетьманщини краще представлена у проектах (найяскравіший з яких — «Договори та постанови»), ніж у реалізованих реформах³.

В останній частині розвідки використано методику аналізу термінів та понять за допомогою складення конкордансів (4 з яких уміщено у додатках). Авторські висновки зведено у таблицю, яка наочно показує, що більшість пунктів пам'ятки мали прецеденти у статтях, договорах та інших політико-правових документах Гетьманщини другої половини XVII — початку XVIII ст.⁴

Річпосполитські впливи. М. Василенко один із перших звернув увагу на подібність українських «Договорів та постанов» (за формою присяги та викладом змісту) до *pacta conventa*, що укладалися між новообраним королем та шляхтою Речі Посполитої⁵. Традиція розгляду витоків пам'ятки початку XVIII ст. через призму впливів річпосполитської спадщини знайшла своє продовження і в працях окремих сучасних істориків, створених протягом останніх двох десятиліть⁶. Справді, якщо прийняти за основу твердження про початок раннього нового часу (й одночасно певних модернізаційних змін) в українських спільнотах з часу Люблінської унії 1569 р., стане очевидним, що до 1648 р. територія Гетьманщини перебувала у складі Польсько-Литовської держави 79 років. Це значить, що три покоління української еліти жило у новій країні, а тому закономірно, що їхня свідомість на середину XVII ст. мала багато рис річпосполитської політичної традиції.

---

³ Наші теоретичні засади бачення модернізації Гетьманщини побудовані на дослідженнях: *Constitution and Reform in Eighteenth-Century Poland. The Constitution of 3 May 1791* / Ed. by S. Fiszman. — Bloomington and Indianapolis, 1997; *Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych* / Red. M. Dugo, S. Gawlas, H. Grala. — Warszawa, 1999; *The Fiscal-Military State in Eighteenth-century Europe: essays in honour of P. G. M. Dickson* / Ed. by C. Stortons. — Dundee, 2009 та ін.

⁴ Більшість аспектів визначення витоків «Договорів та постанов» потребують поглибленої та окремої уваги, що планується здійснити у подальшому.

⁵ *Василенко Н.* Конституція Филиппа Орлика // «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В. Смолій; упор. М. Трофимук, Т. Чухліб. — Львів, 2011. — С. 377.

⁶ Див.: *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994. — С. 61; *Яковенко Н.* Передмова // Пилип Орлик: життя, політика, тексти: Матеріали Міжнародної наукової конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НаУКМА, 14–16 жовтня 2010. / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.»; ред.-упор. Н. Яковенко. — К., 2011. — 295 с. С. 7; *Її ж.* «Господарі вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію і обов'язки влади (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // *Mazepa e il suo tempo / Mazepa and his time: History, Culture, Society* / Ed. G. Siedina. — Alessandria, 2004. — P. 9–11; *Горобець В.* Устроєва модель Гетьманату за конституцією 1710 року: чи існували внутрішні підстави для реалізації проекту? // Пилип Орлик: життя, політика, тексти... — С. 235.

У Речі Посполитій у роки міжкоролів'я (1573–1574) склалася політична традиція, що проіснувала до кінця XVIII ст. Відтоді кожен новообраний монарх мав підтверджувати «Генрикові артикули» (1573 р.) та укладати особисті домовленості (*pacta conventa*) з шляхтою, в яких остання представляла свої інтереси. Перший такий документ передбачав вільні вибори короля; обмеження королівської влади інституцією сенаторів-резидентів (16 чол., призначалися сеймом по 4 на кожні півроку); скликання раз на два роки вального сейму, без згоди якого король не мав права збирати посполите рушення, вводити нові податки; також без погоджень з сенатом король не міг проводити зовнішню політику, оголошувати війну чи укладати мир; цим документом гарантувалася віротерпимість, а на королівське утримання передавалося кварцяне військо. При недотриманні цих умов шляхта мала право виявляти королю непокору. Отож, «Генриковими артикулами» відкрилася нова епоха у політичному житті Речі Посполитої, для якої були характерними дві взаємовиключні тенденції — перетворення країни у шляхетську республіку або в абсолютистську державу. Протягом XVII ст. в історії Речі Посполитої були моменти, коли, здавалося б, перемагають або шляхетські, або монархічні табори. Знаковим для річпосполитської політичної історії XVII ст. стало те, що боротьба двох політичних таборів за досягнення своїх інтересів не трансформувалася у розвиток представницьких інституцій. Наприклад, на думку Е. Опалінського, радикальні прихильники Зебжидовського у 1607 р. вірили в примат рокошу над парламентом⁷. З іншого боку, М. Нагельський, порівнявши дві конфедерації Зебжидовського та Любомирського, дійшов висновку, що роялісти у свою чергу прагнули ліквідувати опозицію, але при цьому не використовували парламентську боротьбу⁸.

Важливо, що поряд з шляхетсько-республіканською та абсолютистсько-монархічною течіями існувала ще й третя, конституційна, спрямована на примирення обох політичних сил. Однак конституціоналістам Речі Посполитої протягом другої половини XVII — та майже усього XVIII ст. не вдалося створити цілісного документа, в якому б ліквідовувалися старі правові норми, що перешкоджали розвитку країни, й приймалися нові, які узгоджували інтереси різних верств суспільства⁹.

---

⁷ *Opaliński E.* Zjazd rokoszowy w Jędrzejowie w roku 1607 // *Król a prawo stanów do oporu / Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Historii Uniwersytetu Śląskiego w dniach 4–6 października 2006 / Pod red. M. Markiewicza, E. Opalińskiego i R. Skowrona.* — Kraków, 2006. — S. 236.

⁸ *Nagielski M.* Inter majestatem ac libertatem. Rzeczpospolita w dobie rokoszy doby panowania Wazów (1606–1666) // *Król a prawo stanów do oporu...* — S. 206–207.

⁹ Потрібно зазначити, що, незважаючи на це, світськими та духовними інтелектуалами Речі Посполитої було створено велику кількість проектів щодо реформування тих чи інших аспектів суспільного та державного життя (з останніх праць див.:

«Договори та постанови» 1710 р. були подібними до «Генрикових артикулів» 1573 р. і меншою мірою до проектів, які хотіли впровадити у життя конституціоналісти Речі Посполитої протягом XVII ст. Це підтверджується двома основними тенденціями суспільно-політичного життя. По-перше, якщо спроби врегулювання відносин між королем та елітою у Речі Посполитій до кінця XVIII ст. не вилилися у конституційний проект, то українському гетьману і генеральній старшині це вдалося зробити у складних умовах еміграції. По-друге, українська конституція 1710 р., попри її фактичну нереалізованість на практиці, багато в чому, подібно до «Генрикових артикулів», окреслила напрям розвитку української політичної думки та характер суспільно-політичних проектів протягом 1710–1760-х рр. Отож, український політико-правовий документ став радше окремим сегментом центральноєвропейської традиції ранньомодерного конституціоналізму, ніж прямим запозиченням з річпосполитської спадщини.

Західноєвропейські впливи. Крім наслідування ідей і практик, загальноприйнятих в Речі Посполитій, творці «Договорів та постанов» послуговувалися й запозиченнями західноєвропейського конституціоналізму. В українській історіографії прийнято вважати, що І. Мазепа та його прибічники під час виступу 1708–1709 рр. в сфері ідеології керувалися ідеями європейської інтелектуальної спадщини та брали за взірць поширену в Західній і Центральній Європі політичну традицію виступу проти володаря-тирана. Отож, «Договори та постанови» опиралися на розроблене у багатьох політичних трактатах й узаконене політико-правовими документами XIII–XVII ст. «право на опір» васалів своїм володарям¹⁰. Вже, як відзначив Т. Чухліб, з XII ст. в середньовічному європейському інтелектуальному середовищі почали з'являтися перші праці, зокрема, твори Джона з Солсбері та Ф. Аквінського, які розвивали античні вчення про право на опір тиранам. На XVI — першу половину XVII ст. вчення «тираноборців» набуло довшеної форми¹¹. Свідченням популярності цієї політичної концепції стало 74-разове перевидання праці Ю. Ліпсія «Шість книг політиків або громадського вчення» — тодішнього бестселера, в якому викладалися її основні постулати. Прикметно, що описи бібліотек киево-могилянських професорів репрезентують наявність цього твору навіть в кількох екземплярах, зокрема, 5 таких

Wyszomirska M. Między obroną wolności a naprawą państwa. Rzeczpospolita jako przedmiot polemik politycznych w dobie panowania Augusta III (1734–1763). — Warszawa, 2010; *Kuras K.* Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich. — Kraków, 2010).

¹⁰ Див. доповідь Т. Чухліба «Ідеї українських тираномахів та міжнародно-ідеологічний контекст антимосковського повстання гетьмана І. Мазепи» на 5-му семінарі з інтелектуальної історії: <http://intellectual-history.blogspot.com/2012/04/c.html> [Дата доступу 05.10.12]. Також див. збірник статей: *Król a prawo stanów do oporu.* — Kraków, 2006.

¹¹ Див. доповідь Т. Чухліба «Ідеї українських тираномахів...»

книжок було у Ф. Прокоповича, 2 — у Г. Вишневського¹². Інтелектуали Гетьманщини були також знайомими з іншими творами західноєвропейських мислителів, а саме: Р. Декарта, Ж. Бодена, Т. Гоббса, Й. Альтузія, Г. Гроція, Х. Томазія, Дж. Локка, С. Пуфендорфа, Ж. Кленка та ін.¹³ Однак важко виявити прямі запозичення в українських політичних проектах з західноєвропейської суспільно-політичної літератури другої половини XVII ст. На нашу думку, у Гетьманщині була дещо подібна ситуація до англійської. Для прикладу, політичні ідеї, викладені Дж. Локком у кінці 1680 — початку 1690-х рр., впливали з творів попереднього часу та не були оригінальними на кінець XVII ст.¹⁴ Ідеї авторів «Договорів та постанов» 1710 р. також багато у чому ґрунтувалися на українських концепціях та проектах середини XVII ст. та наступних десятиліть, однак не мали прямих запозичень з західноєвропейської теорії конституціоналізму кінця XVII ст. і, можливо, тому одногосно були прийняті на Бендерській раді¹⁵. Справді, ідея «права на опір тиранам» стала складовою частиною української політичної традиції ще з часів Б. Хмельницького та І. Виговського¹⁶. Тому її використання в українських реаліях на початку XVIII ст. можна розглядати, як закономірне явище, а самі «Договори та постанови» належали до типових європейських, за словами Г. Маркера, «середньовічних конституцій», відомих з часів Ренесансу¹⁷.

¹² Дзюба О. Юстус Ліпсій у бібліотеках могилянських професорів (до питання про джерела формування політичних поглядів Пилипа Орлика) // Пилип Орлик: життя, політика, тексти... — С. 103–107.

¹³ Бадяк В., Розович М. Державно-правові погляди Пилипа Орлика і європейські політичні теорії XVII–XVIII ст. // Державність. — 1994. — № 1–2. — С. 12–13; Захара І. Ідеї суспільного прогресу // Філософія відродження в Україні — К., 1990. — С. 291–292. Однак, як доводить С. Багро, згідно з сучасними відомостями про тодішні бібліотеки, не можна довести наявності значної кількості праць «тираноборців» в книгозбірнях інтелектуалів України раннього нового часу (Див.: Багро С. Коментар Джованні Маніскалко Базіле до конституції Пилипа Орлика // Пилип Орлик: життя, політика, тексти... — С. 282–287).

¹⁴ Рассел Б. Історія західної філософії / Пер. з англ. Ю. Лісняка і П. Тарашука. — К., 1995. — С. 521.

¹⁵ Про те, що пункти «Договорів та постанов» були зрозумілі як інтелектуальній еліті, так і рядовим козакам, див.: Кононенко В. Верифікація методологічних підходів інтелектуальної історії (на прикладі староукраїнського тексту оригіналу «Договорів та постанов» 1710 р.) (у друці).

¹⁶ Показовим документом, в якому представлено це вчення, є «Маніфестація від імені Війська Запорозького до іноземних володарів, що пояснює причини розриву з Московією» (жовтень 1658 р.).

¹⁷ Американський дослідник Г. Маркер, звернувшись до латинського тексту пам'ятки, дійшов висновку, що в ній основну увагу звернено на політико-правові прецеденти українського минулого. Зокрема, з його розвідки випливає, що латинська термінологія, яку П. Орлик використовував (*pacta, constitution, gens, patria*), та значення, яке він вкладав у ці терміни, були характерними для політичної мови до 1710 р. (Див.:

Таким чином, європейські вчення «тираноборців» та споріднені з ним концепції природного права, договірної форми походження держави, поділу влади та обмеження абсолютистської форми правління були відомими в інтелектуальному середовищі Гетьманщини. Водночас впливи новітніх західноєвропейських ідей важко простежуються на конкретному історичному матеріалі, хоча можна припускати, що вони могли надихнути політиків та інтелектуалів Гетьманщини й Запорозжя до прописання окремих пунктів «Договорів та постанов» 1710 р.

Вплив договірних та заповітних традицій. Новоутворена українська спільнота у 1648 р. завоювала собі силою зброї автономний статус, але постала перед проблемами легітимації здобутого¹⁸. Це стало основою для розвитку української державності раннього нового часу у рамках договору автономної політичної одиниці з яким-небудь монархом Центрально-Східної Європи, який би легітимізував Військо Запорозьке як державу. Тому не дивно, що Зборівський договір (угода, пакти, статті) від 8 (18) серпня 1649 р. ліг в основу усіх майбутніх політичних проєктів і домагань й уявлень та ідей. Навіть у найгірші часи, в оточеному таборі після Берестецької поразки, козаки погоджувалися на мир лише на Зборівських умовах¹⁹. Відтак, можна зробити висновок, що для еліти Війська Запорозького конституцією²⁰, у ранньомодерному розумінні терміну, став Зборівський договір.

Marker G. Constitutio medievalis: the politics of language and the language of politics in the 1710 constitution // Пилип Орлик: життя, політика, тексти... — С. 250). При проведенні такого дослідження слід брати до уваги, що латинський текст був перекладений з староукраїнського (Див.: *Німчук В.* «Договори і постанови прав і вольностей військових...» 1710 року з погляду історії української мови // «Пакти і конституції» Української козацької держави... — С. 27–30).

¹⁸ Див.: *Величенко С.* Володарі та козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII–XVIII ст. // *Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей.* — Т. I. — К., 1992. — С. 117–121; *Плохий С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей.* — Т. III. — К., 1994. — С. 86–110.

¹⁹ 9 (19) липня 1651 р. каштелян краківський, навіть не прочитавши козацький лист, розірвав його зі словами: «Ідіть, хлопи! Скоро ви дізнаєтеся, що таке зборівський договір!» (Див.: *Дневник Станислава Освецима* // *Киевская старина.* — 1882. — № 4. — С. 336). Зборівська угода також лягла в основу уявної географії представників нової держави та суспільства (Див.: *Козут З.* Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича // *Укр. іст. журн.* — 2011. — № 3. — С. 50–73).

²⁰ Термін «конституція» на території сучасних українських земель почав вживатися ще в середині XVI ст. Є. Славинецький у своєму латинсько-церковнослов'янському словнику 1642 р. «constitutio» переклав як «законоположеніє, устав». Також важливо, що ключові терміни староукраїнського тексту конституції 1710 р. — «Договори та постанови» перекладалися на латину як «Pacta et Constitutiones» (Див.: *Німчук В.* «Договори і

Могутні династії Османів та Романових, з якими українська еліта прагнула укласти договори, закономірно стали потенційними претендентами на місце нещодавнього протектора Війська Запорозького — короля Речі Посполитої. Перехід у підданство Б. Хмельницького, як володаря Гетьманщини, саме до московського царя на 1654 р. також був логічним зовнішньополітичним кроком. Зміною протекції український гетьман зміцнював міжнародне становище держави й одночасно легітимізував новостворений суспільно-політичний лад, у тому числі цим договором було визнано верховенство козацького права. Українські політики наступними сумнозвісними змінами протекцій намагалися досягти кращого юридичного статусу Війська Запорозького й утвердити його як державу на політичній мапі Центрально-Східної Європи²¹.

Саме така юридична та геополітична складова договірної традиції логічно вилилися у те, що у конституції 1710 р. король Швеції виступив як протектор Війська Запорозького (п. 2), крім цього, постулювалися союзницькі відносини з сусіднім Кримським ханством (п. 4). Це свідчить, що «Договори та постанови» передбачали гарантії і визнання інших держав, а відтак традиції протекції іноземного володаря належали до важливих джерел цієї пам'ятки. Прикметно, що саме у цей час у середовищі української інтелектуальної еліти розвивається думка про те, що Військо Запорозьке є гравцем в європейській системі «балансу сил». Одним з проєктів, де ця геополітична концепція яскраво представлена, стала пропозиція П. Орлика королю Речі Посполитої Августу II (1720 р.)²². Цікаво, що сприймання козацтва як «гравця» в європейській політичній системі противаг, що пропагували українські емігранти, зберігалось у ворожо налаштованих до Російської імперії європейських дипломатів протягом майже усього XVIII ст.²³

Також важливим став аспект «заповітної» традиції, що мав певне відношення до появи «Договорів та постанов». «Заповітні» корені пам'ятки

постанови прав і вольностей військових...» 1710 року з погляду історії української мови // «Пакти і конституції» Української козацької держави... — С. 27–30).

²¹ Детальніше про концепцію української полівасалітетної політики див.: Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький — Дорошенко — Мазепа. — К., 2011; *Його ж.* Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К., 2005; *Його ж.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). — К., 2004; *Його ж.* Гадяч 1658 року та ідея його втілення в українсько-польських відносинах. — К., 2008.

²² Hetmana Filipa Orlika plan sojuszu polsko-kozackiego z 1720 roku / Wstęp i oprac. H. Głębocki, tłum. P. Zaremba // Arcana: Kultura — Historia — Polityka. — № 26/2. — 1999. — S. 55.

²³ *Дмитришин І.* «Спільна справа», або мазепинці на французькій службі: невідомі Миревич і Нахімовський // Пилип Орлик: життя, політика, тексти... — С. 206.

уміщуються у концепцію трьох «культурних основ націй» Е. Сміта²⁴. Заповітні основи ранньомодерних націй полягали у тому, що нове реформаційне сприймання Святого Письма, зокрема, Старого Заповіту, підштовхувало інтелектуалів географічної та культурно-релігійної Північної Європи до ідеї особливого «заповіту», укладеного між Богом і його народом²⁵. Важливо, що православна спільнота Речі Посполитої також пережила свою Реформацію та Контрреформацію, яскравим виявом якої стали рішення Берестейських соборів у 1595–1596 рр. Цікаво, що більшими реформаторами потенційно були князі, шляхта та миряни-братчики (це нагадувало ситуацію у Північній Європі), однак реальну зміну догматів православної віри здійснили саме єпископи²⁶. Такий екскурс важливий для того, щоб зрозуміти ідею Дж. Маніскалко Базіле про те, що однією з договірних сторін у конституційному проекті 1710 р. виступали Бог, шведський король, гетьман, генеральна старшина Гетьманщини й старшина Війська Запорозького Низового²⁷. З такої перспективи прочитання «Договорів та постанов» відкривається поле для досліджень пам'ятки як проекту «заповіту» між Богом й українською елітою²⁸. Вже тільки те, що апелювання до Бога у «Договорах та постановах» зустрічається 17 разів (не набагато менше від вживання ключового терміну — «Вітчизни»), свідчить про актуальність вивчення цього аспекту витоків пам'ятки²⁹.

Таким чином, «Договори та постанови» 1710 р. перегукуються з договірними й заповітними суспільно-політичними традиціями, які існували у Центрально-Східній Європі раннього нового часу. Головна договірна

---

²⁴ *Сміт Е.* Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. — К., 2009. — С. 159, 164, 173.

²⁵ Згідно з Е. Смітом, модерний республіканський націоналізм не став цілковитим запереченням ієрархічним та заповітним основам націй. «Культ нації», що ґрунтувався на античних образах, було створено у XVIII ст., проте уявлення про республіканську націю також виростили з попередньої історичної форми національної спільноти, що спиралася на біблійну традицію (Див.: *Сміт Е.* Культурні основи націй. — К., 2009. — С. 173–176).

²⁶ Див.: *Дмитриев М.* Брестская уния 1596 г. как форма контрреформационного движения в славянских странах // Материалы школы молодых славистов и балканистов. Звенигород, сентябрь 1988 г. — М., 1990. — С. 76–86.

²⁷ С. Багро, звернувшись до аналізу концепції Дж. Маніскалко Базіле, заперечує вплив на пам'ятку протестантських «тираноборців» (Див.: *Багро С.* Коментар Джованні Маніскалко Базіле до конституції Пилипа Орлика // Пилип Орлик: життя, політика, тексти... — С. 282–287). Однак, на нашу думку, при дослідженні «Договорів та постанов» 1710 р. слід звернути увагу на традиційні для тодішнього українського суспільства джерела «заповіту» між Богом та елітою.

²⁸ *Маніскалко Базіле Дж.* «Pacta et constitutiones» між гетьманом Пилипом Орликом і Військом Запорозьким, 5 квітня, 1710: юридичний аналіз // Пилип Орлик: життя, політика, тексти... — С. 287–288.

²⁹ Причому Бог згадується 5 разів у преамбулі та 2 — у присязі. Термін «Вітчизна» вжито 27 разів.

традиція, яка стала основою для розвитку українського ранньомодерного конституціоналізму, полягала у більш чи менш успішному захисті інтересів Війська Запорозького та його еліти перед тим чи іншим монархом у формі договорів (статей, угод, пактів), що породжувало регламентування відносин у самій українській спільноті.

Поствізантійські впливи. Цікавим й одночасно малодослідженим джерелом «Договорів та постанов» є рецепція ідей і практик, які отримали в історіографії назву «Візантія після Візантії» (*Byzance après Byzance*)³⁰. Л. Білас спробував визначити візантійську політичну традицію як джерело (одне поряд з іншими) формування української державності часів Б. Хмельницького та І. Виговського³¹. На жаль, його розвідка не знайшла належного відгуку в українській історіографії, попри те, що з неї випливає цікава перспектива бачення Гетьманщини як регіону, що належав до поствізантійських впливів.

Варто зауважити, що Візантійська імперія у своєму розвитку пройшла на століття раніше подібні до західноєвропейських етапи: мала свій Ренесанс, Реформацію, Контрреформацію. Також у візантійській політичній традиції «право опору» тирану-імператору було добре розробленим, хоча й відрізнялося від західноєвропейського варіанту тим, що аргументувалося не так юридичними нормами, як апелюванням до Божественного провидіння. «Ромеї», як і західноєвропейські спільноти, для боротьби з тираном-еретиком мали на озброєнні політичну філософію, що була тісно переплетена з богословськими доктринами. На нашу думку, представники політичної та інтелектуальної еліти Гетьманщини не могли уникнути цих впливів при формуванні відносин із своїми реґіментарями й іноземними володарями.

Поширення поствізантійських впливів на еліти православних спільнот, зокрема, й Гетьманщини, як показав о. Й. Мейєндорф у своїх дослідженнях, відбувалося через богослужіння³². Щодо одного з безпосередніх шляхів візантійських впливів на характер «Договорів та постанов», то ним стала традиція співпраці представників Православної Церкви й руської/української шляхти³³. Наприклад, для митрополита Петра Могили тогочасні сеймові конституції стали прецедентами у боротьбі за відвоювання належного місця Православної Церкви у суспільно-політичній ієрархії Речі Посполитої. Теж саме повторювали автори «Договорів та постанов», які, укладаючи текст, взувалися на прецеденти-«конституції», що мали місце у попередній

³⁰ Мейєндорф І. Візантійское наследие в Православной Церкви. — К., 2007. — С. 336.

³¹ Білас Л. Вячеслав Липинський як історик кризової доби // Липинський В. Твори. Архів. Студії. — Т. 3. — Філадельфія, 1991. — С. XXXI–XXXV.

³² Мейєндорф І. Візантійское наследие в Православной Церкви; *Його ж.* Візантійское богословие. Исторические тенденции и доктринальные темы. — Минск, 2001.

³³ На практиці це далеко не завжди давало бажані для обох сторін результати.

світській і церковній практиці³⁴. Це найбільш наочно представлено у першому пункті пам'ятки щодо захисту Православ'я та інших її частинах (преамбула), які презентували особливу (можна стверджувати — навіть месіанську) роль народу, еліта якого уклала «Договори та постанови».

Таким чином, українська політична та інтелектуальна еліта перебувала у полі поствізантійських впливів, які опосередковано відбилися на характері конституційного проекту 1710 р.

Степовий вплив. Цікаві результати може дати аналіз пам'ятки з перспективи степових політичних традицій, який запропонував О. Галенко. Дослідник, перерахувавши те, що єднало українську козачину зі степовими спільнотами (виникнення козацтва на території Степу, наявність серед козаків, включно до XVI ст., мусульман, сусідство з Кримським ханством, Османською імперією, буджацькими татарами, ногайцями і калмиками, подібність козацьких рад до з'їздів знаті з одноголосними виборами), дійшов висновку про те, що пункти «Договорів та постанов» відповідали практикам регулювання відносин між степовим володарем й елітою. О. Галенко наголосив, що збереження у тексті документа назви «Військо Запорозьке», впорядкування постійних з'їздів знаті, тимчасове пожалування козацької старшини маєтками, наявність інститутів генеральних радників гетьмана у полках мали аналоги в державній організації степових спільнот (або тих, що зазнали степового впливу)³⁵. Однак подібний підхід, без врахування традиції договорів між елітою Війська Запорозького і монархами Центрально-Східної Європи (від Зборівської угоди й всіх наступних) створює дещо деформоване уявлення щодо впливу степових спільнот на українську пам'ятку 1710 р.³⁶

Традиція конституціоналізму в інтелектуальному середовищі Лівобережної Гетьманщини. Досліджуючи український ранньомодерний конституціоналізм, потрібно відштовхуватися від того, що це явище було складовою частиною більш ширшого процесу модернізації, вияви якого в Європі спостерігалися ще у пізньому середньовіччі. Сегменти цього процесу були наявними не тільки на географічному Заході континенту, але й у центральній частині та на Сході. Однак модернізація європейського Центру та Сходу

---

³⁴ Marker G. *Constitutio medievalis: the politics of language and the language of politics in the 1710 constitution* // Пилип Орлик: життя, політика, тексти... — С. 253.

³⁵ Галенко О. Конституційні ідеї Пилипа Орлика з перспективи степових витоків політичної традиції українського козацтва // Пилип Орлик: життя, політика, тексти... — С. 232–233.

³⁶ Розвідки Т. Чухліба та О. Галенка з цього питання свідчать, що впливи Кримського ханства й Османської імперії на Військо Запорозьке продовжують залишатися маловідомими (Див.: Чухліб Т. *Козаки та Яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 років*. — К., 2010; Галенко О. *Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу* // *Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей*. — Т. V. — К., 1998. — С. 93–110).

гальмувалася через низьку щільність населення, невисокі темпи урбанізації, слабкі процеси протоіндустріалізації, повільну централізацію держав, домінування у політичному житті інституцій нобілітету³⁷. Саме цими факторами було обумовлене більш інтенсивне формування станів, ніж розвиток централізованої держави у Королівстві Польському (згодом Речі Посполитій)³⁸. Незважаючи на початкову відмінність політичних систем Гетьманщини та Речі Посполитої³⁹, в українській спільноті з часом також тенденція перетворення козацької старшини у привілейований стан почала домінувати над процесом оформлення державних інституцій. Однак, з іншого боку, з причин запізненого розвитку станів та повільного формування державних структур еліті Війська Запорозького було легше пропонувати суспільству, яке тільки складалося, нові варіанти організації політичного життя.

Першим проектом, на основі якого будувалися усі інші, як вже зазначалося, стала Зборівська угода. Наступні Московсько-Переяславський договір та Гадяцька унія стали основою як для існування Війська Запорозького на певних умовах під протекцією московського царя й короля Речі Посполитої, так і самого внутрішнього ладу нової держави. Це засвідчується очевидним фактом, що якщо на Лівобережжі українська еліта виступала за реалізацію договору 1654 р., то на Правобережжі — унії 1658 р. (звичайно, що козацька старшина дещо по-іншому, ніж сторона-протектор, трактувала ці документи). Іншими словами, ці політико-правові пакти стали конституціями⁴⁰ у ранньомодерному сенсі для українських лівобережних та правобережних еліт, оскільки останні сприймали їх як «основні закони» щодо реалізації зовнішньої та внутрішньої політики.

Після поділу єдиної Гетьманщини на лівобережну та правобережну частини фактично з 1660 р., а юридично з 1663 р., живучішою, як показала практика, виявилася політична структура під протекцією московського царя.

---

³⁷ Див.: *Gawlas S. Polska Kazimierza Wielkiego a inne monarchie Europy Środkowej — możliwości i granice modernizacji władzy // Modernizacja struktur władzy... — S. 5–34.*

³⁸ У Московській державі через ряд обставин процес централізації державного організму в XV–XVI ст. проходив швидше, ніж формування станів (Див.: *Флоря Б. Централизиция и модернизация Русского государства во второй половине XV — первой половине XVI в. // Modernizacja struktur władzy... — С. 66*). У Великому князівстві Литовському спостерігалися дві суперечливі тенденції: централізація державної влади та децентралістичні явища.

³⁹ Див.: *Смолій В., Степанков В. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття. — К., 2008. — С. 73.*

⁴⁰ «Конституцією» називався Гадяцький договір представниками української правобережної еліти (Див.: *Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті — початок 1680-х рр.). — К., 2008. — С. 26*). Власне, для ранньомодерного конституціоналізму ключовим був зміст проекту, що регулював відносини між монархом, станами, Церквою та, як виняток, нижчими верствами суспільства. Форма писаної конституції стала важливою лише у політичній теорії та практиці нового часу.

Антиросійське повстання 1668 р. виявило як силу української лівобережної еліти, так і гнучкість московської центральної влади. Компромісом у протистоянні між ними стала достатньо широка автономія для українського політичного утворення з прописаними «статтями», які сприймалися як юридичні норми⁴¹.

Важливо, що помітне посилення української центральної влади на Лівобережжі наштовхнулося на рішучий опір старшини, з якою Д. Ігнатович-Многogrішний боровся шляхом постійного звернення до авторитету царської протекції та сили зброї регулярної армії, а також за допомогою зміщення опозиційних старшин з урядів й передачі їх до рук вірних осіб. Така конфронтація між гетьманом та опозицією призвела до першого в історії Гетьманщини доносу на гетьмана з боку генеральної старшини, наслідком чого став арешт лівобережного регіментаря⁴². Відтак, падіння Д. Ігнатовича-Многogrішного показало силу української старшинської опозиції і виявило проблему, яка стояла на заваді зміцнення Лівобережної Гетьманщини, — неузгодженість інтересів між гетьманом та значною частиною еліти.

У нових Конотопських статтях від 17 (27) червня 1672 р. було постановлено, що гетьман без рішення Старшинської ради чи вироку Генерального військового суду не мав права карати та зміщувати з посад старшину (п. 3). Новий лівобережний гетьман виніс лише деякі уроки з гетьманування свого попередника. Доказом того, що він намагався врахувати інтереси старшини, стало те, що перша «чистка» еліти (відсторонення від влади стародубського полковника П. Рославця у 1676 р.) сталася лише через чотири роки від початку його гетьманства. Також серед проектів І. Самойловича були безумовно корисні для еліти Гетьманщини заходи як на зовнішньополітичній арені, так і пов'язані зі стабілізацією внутрішньополітичного життя за рахунок покращення функціонування полково-сотенної системи, формування «Значного військового товариства», використання найманого війська у прикордонній службі, як міліції, у посольствах тощо.

---

⁴¹ Одним з підтверджень того, що статті (договори, угоди) українських лівобережних еліт з московськими царями сприймалися не лише в якості форми узаконення протекції на певних умовах, але й юридичними нормами для українського суспільства, стало, для прикладу, формування найманого «реєстрового» війська (п. 3 Глухівської ради від 16 (26) березня 1669 р.). За підрахунками О. Сокирка, на 1669 р. найманців нараховувалося 3,5–4 тис. чол. Такий значний військовий контингент, як для мало-заселеної на той час Лівобережної Гетьманщини, дав змогу українському регіментарю проводити активну як внутрішню політику, метою якої було зміцнення гетьманської влади, так і зовнішню — для розширення підконтрольної території на південь та захід (Див.: Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006. — С. 68).

⁴² Див.: Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. — Варшава, 1934. — С. 105–107; Струкевич О. Іван Мазепа на соціокультурному тлі свого часу // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць. — К., 2008. — С. 135.

Проте у подальшому І. Самойлович у внутрішньополітичних амбіціях перевершив свого попередника. Немає нічого дивного у тому, що значній частині еліти не подобався гетьман, який почав зверхньо ставитися до старшини, готувався до передачі влади своєму сину, стягував податки на свою користь, перетворював військові, тобто державні, землі у приватні та сприяв у всьому родичам й своєму клану, на який спирався. Образ гордого регіментаря, який порушував «права» старшини, яскраво представлено у пасквілі, анонімний автор якого закидав І. Самойловичу, що він «зостав гордим», почав «цілодушне (одноособово. — *В.К.*) гетьманувати», забув, що його обрано як «старшого пана», а не повновладного правителя Гетьманщини⁴³.

Таким чином, І. Самойлович, як і багато українських гетьманів до нього, прийшов до влади, визнаючи політичні принципи обмеження повноважень українського регіментаря Старшинською радою. Однак, здобувши булаву та укріпивши свої позиції, почав домагатися того, проти чого боровся, порушуючи при цьому юридичні статті (договори, угоди). Для більшості представників еліти повне домінування регіментаря над старшиною видавалося політичним злом, і тому вона вдавалася до крайнощів — писала на нього донос протектору, що призводило до небажаного для неї ж самої обмеження повноважень української центральної адміністрації. Ця закономірність уподібнює Лівобережну Гетьманщину до інших центральноєвропейських держав, еліти яких у боротьбі зі своїми монархами (господарями, князями) задля збереження прав нобілітету були готові йти на співпрацю з володарями абсолютистських держав, поступаючись при цьому інтересами своїх вітчизн⁴⁴. Для подальшої еволюції українського конституціоналізму виявилось важливим те, що наступний гетьман — І. Мазепа вже намагався повністю врахувати помилки свого антецессора та не обмежувати тих прав еліти, які були прописані у статтях або сприймалися як невід'ємні у суспільному житті.

За Коломацькими статтями від 25 липня (4 серпня) 1687 р. І. Мазепа дістав обмежену (порівняно зі своїм попередником) владу, й уся його діяльність на початковому етапі спрямовувалася на досягнення подібних до завершального періоду гетьманування І. Самойловича владних повноважень регіментарського уряду. Надалі І. Мазепа набагато більше, ніж його попередник, приклав зусиль для формування гетьманського двору, розвитку бюрократичного апарату, розбудови фіскальної системи, що забезпечувала

---

⁴³ Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. — К., 1987. — С. 330–331. Т. Таїрова-Яковлева припускає, що автором цього пасквіля міг бути І. Мазепа (Див.: *Таїрова-Яковлева Т.* — Мазепа. — М., 2007. — С. 43).

⁴⁴ *Subtelny O.* Domination of Eastern Europe. Native nobilities and foreign Absolutism, 1500–1715. — Kingston and Montreal, 1986. — P. 120–130.

наймане військо (яке у свою чергу давало захист від зовнішніх ворогів та внутрішньополітичну стабільність), розмежування стану козацтва від поспільства; у 1704 р. фактично приєднав Правобережжя; піклувався про юридичні аспекти державної влади, підвищення статусу Генерального військового суду і перетворення його в окрему інституцію, а також цілеспрямовано проводив політику в церковній і освітній сферах⁴⁵.

Проблему існування опозиції та потенційного протиріччя між українською центральною владою й старшиною і регіональною полковою владою український гетьман, враховуючи досвід І. Самойловича та Д. Ігнатовича-Многогрішного, намагався вирішити через створення сприятливих умов представникам еліти для реалізації амбіцій, тобто він дотримувався тих правових норм, які були закладені у Коломацьких статтях 1687 р., нових договорах 1689 р. та домовленості з елітою про вирішення усіх внутрішньополітичних конфліктів у судовому порядку (зокрема, у 1692 р.)⁴⁶

Доказом дотримання І. Мазепою правових засад протягом його найтривалішого, порівняно з іншими, гетьманування стало те, що він, незважаючи на існування ворожо налаштованої опозиції, без очевидних доказів у суді не карав своїх опонентів, а за його регіментарства мали місце лише поодинокі випадки фізичної розправи над опозиціонерами⁴⁷. Також гетьман особливо не перешкоджав збагаченню та просуванню по соціальній драбині неприхильних йому представників еліти⁴⁸. Важливо, що український гетьман не тільки намагався дотримуватися Коломацьких статей і наступних договорів (угод, листів та інших домовленостей), але й прагнув на підставі норм Литовських статутів та звичаєвого права⁴⁹, врегулювати стосунки між елітою та поспільством. Зокрема, у 1701 р. рішенням Генерального військового суду було заборонено панщину, більшу за 2 дні на тиждень⁵⁰. У листуванні з

---

⁴⁵ Див.: *Таїрова-Яковлева Т.* Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» / Пер. з російської о. Ю. Мицика. — К., 2013. — С. 82–84, 94–95, 138–139, 179–183, 263–264.

⁴⁶ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упоряд. та автор передмови В. Станіславський. — К., 1996. — С. 73–74; *Кресін О.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції... — С. 213.

⁴⁷ *Струкевич О.* Іван Мазепа на соціокультурному тлі свого часу // Гетьман Іван Мазепа... — С. 135.

⁴⁸ Наприклад, син його колишнього ворога — П. Полуботок у 1705 р. став чернігівським полковником (Див.: Передмова // Універсали Павла Полуботка (1722–1723). — К., 2008. — С. 12).

⁴⁹ Див.: *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). — К., 2002. — С. 164–175; *Месяц В.Д.* История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. — К., 1963. — С. 23; *Лазаревский А.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783). — К., 1908. — С. 17.

⁵⁰ Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / Упоряд. І. Бутич. — К.–Львів, 2002. — С. 379; *Таїрова-Яковлева Т.* К вопросу о внутренней политике Ивана Мазепы // Гетьман Іван Мазепа... — С. 73.

російським царем Петром I український гетьман неодноразово підкреслював політичну та юридичну автономію Гетьманщини у складі Російської держави. Зокрема, у листі від 25 січня (5 лютого) 1698 р. І. Мазепа без особливої скромності інформував російського царя про прохання Г. Кастріота прийняти Валахію під зверхність Росії на тих умовах, на яких перебуває «Військо Запорозьке та малоросійський народ»⁵¹.

Домігшись посилення гетьманської влади, І. Мазепа постав перед альтернативами: чи стати очільником радикальної модернізації імперського уряду в Гетьманщині, чи орієнтуватися на еліту й права (прописані й звичаєві) та не йти на кардинальні зміни суспільно-політичного устрою, а навпаки — останній юридично закріпити. Фактично до самого переходу на бік Карла XII він балансував між цими виборами. Однак, у 1707 р. започаткування Петром I реформ (переведення Малоросійського приказу в Розрядний, створення Київської губернії, якій у цивільному відношенні підлягала Гетьманщина, передача українських фортець в управління царських генералів й плани формування з козаків «компаний»), про що знав І. Мазепа від своїх російських приятелів, поставив під сумнів майбутнє автономії Гетьманщини⁵² та спонукав гетьмана серйозно замислитися над можливістю переходу під протекцію шведського короля⁵³.

Для дослідження передумов появи «Договорів та постанов» 1710 р. важливими є аргументи І. Мазепа та його оточення щодо доведення правомірності «зміни» протекції⁵⁴. Як такі використовувалися: 1) відмова Петра I від зобов'язань захищати Гетьманщину (цьому відведено цілий 16-й пункт, також містилася згадка у 2-у пункті Коломацьких статей), 2) обмеження повноважень гетьманської влади й заходи, спрямованні на ліквідацію полково-сотенної системи, 3) недотримання зобов'язань щодо використання царською владою козацького війська і місцевих ресурсів. Усе це сприймалося українською стороною, як порушення умов перебування у підданстві московського царя, що, відповідно, давало юридичні підстави для

---

⁵¹ Листи Івана Мазепа / Упоряд. та автор вступн. дослідж. В. Станіславський. — Т. 2. — К., 2010. — С. 175.

⁵² *Таїрова-Яковлева Т.* Іван Мазепа і Російська імперія... — С. 253–263.

⁵³ І. Мазепа тільки 24 жовтня (4 листопада) 1708 р. прийняв остаточне рішення про перехід на бік шведів (Див.: *Таїрова-Яковлева Т.* Іван Мазепа і Російська імперія. — С. 280–282; *Сокирко О.* Ще раз про передумови та причини повстання Івана Мазепа 1708 р. // Гетьман Іван Мазепа... — С. 81–92; *Subtelny O.* Mazepa, Peter I, and the question of treason // *Harvard Ukrainian Studies.* — 1978. — № 2 (June) — V. 2. — P. 166).

⁵⁴ Правової аргументації переходу І. Мазепа торкалися О. Кресін, О. Струкевич, О. Субтельний, Т. Таїрова-Яковлева, Т. Чухліб, А. Яковлів та інші дослідники; завдання автора полягає в аналізі її впливу на подальший політико-правовий дискурс українських емігрантів у 1709 та 1710 рр.

переходу під протекцію іншого монарха⁵⁵. Найповніше це відбилося у відомих документах «війни маніфестів» кінця 1708 — початку 1709 р., які пояснювали правомірність зміни протекції. У першому з них — листі І. Мазепи до стародубського полковника І. Скоропадського від 30 жовтня (10 листопада) 1708 р. гетьман зазначав, що причиною переходу на бік шведів став занепад «отчизни нашої малоросійської» під згубним пануванням московських царів, які зневажали українські «права» та «вольності». Більше того, український регіментар запевняв, що «Його Королівська Величність завжди щасливою зброєю від того московського тиранського ярма захистить, звільнить і відібрані нам права та вольності не тільки поверне, але ... збільшить і розширить, у чому нас і Королівським своїм, ніколи незмінним, словом і даною у листі асекурацією запевнив та ствердив»⁵⁶. Подібне стверджувалося у зазивному універсалі від 10 (21) листопада 1708 р., зміст якого відтворюється з інших документів «війни маніфестів»⁵⁷. У листі до веркіївського сотника від 15 (26) листопада 1708 р. гетьман наголошував на тому, що російські війська не захистили «Малу Росію»⁵⁸. У листах на Полтавщину від 23 листопада (4 грудня) та 20 (31) грудня І. Мазепа закликав виступити проти росіян за «права» і «вольності» Вітчизни⁵⁹. У маніфесті Карла XII від 16 (27) грудня 1708 р., на текст якого вплив українських повстанців був беззаперечний, заявлялося, що перехід під шведську протекцію супроводжуватиметься домовленістю про захист військами Карла XII «вітчизни малоросійської»⁶⁰. Таке запевнення з боку шведського короля, на нашу думку, стало віддзеркаленням невиконаного обов'язку московських протекторів захищати Гетьманщину, прописаного в Коломацьких статтях 1687 р. (п. 16, 2). В універсалі І. Мазепи до Полтавського полку,

---

⁵⁵ Слід брати до уваги, що термін «право» у тогочасній мові вживався у дещо іншому розумінні, ніж у новий час. Однак між двома розуміннями «права» спільним є регулювання відносин людей у суспільстві. У перекладних з латині староукраїнських текстах, крім «права», також фігурує «закон», проте останнє поняття, зазвичай, — переклад «leges» (у множині), тобто староукраїнське «права».

⁵⁶ Лист І. Мазепи до І. Скоропадського від 30 жовтня 1708 р. // Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції... — С. 318–320. З конкордансу цього листа слідує, що ключовий термін «Вітчизна» вживався 2 рази у контексті захисту її прав.

⁵⁷ Див.: Невідомий універсал Мазепи зі шведської бібліотеки (публ. та комент. О. Дубини, пер. з лат. О. Циганок) // Сіверянський літопис. — 2009. — № 9. — С. 8.

⁵⁸ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи... — С. 182.

⁵⁹ Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С.О. Павленко. — К., 2007. — С. 424; Шендрік Л. Участь козацтва Полтавщини у Північній війні та Полтавській битві // Іван Мазепа та його доба: історія культура, національна пам'ять / Матеріали міжн. наук. конф. 15–17 жовтня 2008 р. (Київ–Полтава). — К., 2009. — С. 218.

⁶⁰ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. — К., 2007. — С. 679.

ймовірно, написаному між серединою лютого та серединою травня 1709 р., ключовий термін політико-правового дискурсу «Вітчизна» вжито 3 рази у тих контекстах, що стосувалися захисту її законів та прав⁶¹. Відтак, у ході «війни маніфестів» оточення І. Мазепи широко використовувало правову аргументацію для обґрунтування зміни протекції саме для захисту Вітчизни, що стало наслідком взорування на попередні політико-правові документи та визначало подальший політико-правовий дискурс української еліти.

Показово, що Петро I та І. Скоропадський, щоб довести неправомірність вчинку І. Мазепи, також звернулися до юридичних аргументів. Уже у маніфесті Петра I від 28 жовтня (8 листопада) 1708 р. про обрання нового гетьмана запевнялося, що це має статися «по правам [...] у чому крайня потреба та спасіння усієї Малої Росії полягає»⁶². Подібне містилося і в наступному документі від 1 (12) листопада 1708 р.⁶³ та в присязі І. Скоропадського від 6 (17) листопада 1708 р., в якій він обіцяв бути у підданстві московського царя «згідно постановлених статей, які укладені у першого гетьмана Війська Його Царської Величності Запорозького Богдана Хмельницького»⁶⁴. Маніфест Петра I «малоросійському народу» від 9 (20) листопада 1708 р. містив запевнення, що надалі «народ і Військо Запорозьке» перебуватимуть під царською владою «згідно постановлених пактів»⁶⁵. Відтак, російський протектор сам де-факто визнавав необхідність дотримання у відносинах з українською автономною спільнотою договорів та розглядав їх як юридичні норми. В універсалі І. Скоропадського від 8 (19) грудня 1708 р. зазначено, що його попередник «жодного документу показати не може, що невідповідне що-небудь правам нашим» діялося з наказу російського царя. Більше того, тут же міститься запевнення, що Петро I завжди дотримувався «договорів» та «в цьому славу від усієї Європи має»⁶⁶. Наведені цитати свідчать, що політико-правові угоди московських монархів з «гетьманом, старшиною, полковниками і всім Військом Запорозьким» визнавалися гетьманом І. Скоропадським як юридичні норми, причому останній апелював у справі їх дотримання до європейських держав. Подібне до вище зазначеного містилося й у пізнішому маніфесті Петра I від 3 (14) лютого 1709 р.⁶⁷ Відтак, І. Мазепа й Карл XII, з одного боку, і Петро I та І. Скоропадський — з іншого, у «війні маніфестів», висуваючи аргументи щодо правомірності своїх дій, формували політико-правовий дискурс, що

⁶¹ Невідомий універсал Мазепи зі шведської бібліотеки... — С. 5–7.

⁶² Источники малороссийской истории / Собр. Д. Н. Бантышем-Каменским, изд. О. Бодянским. — Ч. II. — М., 1859. — С. 173.

⁶³ Там же. — С. 176.

⁶⁴ Там же. — С. 183.

⁶⁵ Там же. — С. 192.

⁶⁶ Там же. — С. 203.

⁶⁷ Там же. — С. 220–221.

визначав форму висловлювань та текстів, що відбивали життєво необхідні інтереси мазепинців після Полтавської битви.

У рамках цього дискурсу було написано «Короткий вивід причин, якими Україна з Військом Запорозьким побуджена або властиво змушена була вийти з московської протекції» (1709 р.)⁶⁸. Цей трактат свідчив, що аргументи «війни маніфестів» перейшли у текст, який узагальнював правові відносини Війська Запорозького як держави з Московським царством від 1654 р. до невдалого виступу 1708–1709 рр. включно.

По смерті І. Мазепи 22 вересня (2 жовтня) 1709 р. українська еміграція постала перед новими політичними викликами, оскільки виникла потреба не лише доводити правомірність виступу української еліти проти колишнього протектора, але й аргументувати, що майно, яке привіз під Бендери гетьман, належало війську (тобто державі), а не було приватною власністю покійного. Прагнення мазепинців та особистий інтерес племінника регіментаря А. Войнаровського переросли у судове розслідування. У головному документі цього змагального процесу між мазепинцями та гетьманським небожем — «Витягах з покірного меморіалу Війська Запорозького до святого Королівського Маєстату Швеції» від 26 вересня (7 жовтня) 1709 р. ключовий термін політико-правового дискурсу мазепинців «Вітчизна» вжито 12 разів, причому у 7-ми випадках це безпосередньо пов'язане з юридичними контекстами, а саме законами (3), правами (2), політико-правовим устроєм (1), мирним договором (1)⁶⁹. Отож, у концепт «Вітчизни» закладалося зобов'язання української еліти захищати інтереси Гетьманщини, як це мало місце і в текстах «війни маніфестів» (зокрема, у листі І. Мазепи від 30 листопада 1708 р. подібне простежувалося 2 рази, а в універсалі до Полтавського полку 1709 р. — 3 рази), на правовому рівні. З іншого боку, як слідує з конкордансу терміну «Вітчизна» для тексту «Договорів та постанов», це поняття у правовому контексті також вжито набагато більше (8), ніж в інших⁷⁰. З конкордансів інших ключових термінів двох зазначених пам'яток та текстологічних запозичень також простежується, що конституційний проект 1710 р. наслідував «Витяги з покірного меморіалу Війська Запорозького...»⁷¹. Відтак,

⁶⁸ Див.: Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції... — С. 161–162.

⁶⁹ Див: Витяги з покірного меморіала Війська Запорозького до святого Королівського Маєстату Швеції від 26 вересня (7 жовтня) 1709 р. // «Пакти і конституції» Української козацької держави... — С. 349–354.

⁷⁰ Для порівняння: як «отчизна Мала Росія» чи «отчизна Малоросійська» (5), у контексті боротьби за визволення Вітчизни (4), у контекстах збереження цілісності «отчизни» (4) і т. д. Відтак, в юридичних контекстах термін «Вітчизна» використовувався у «Витягах з покірного меморіалу...» відносно навіть більше (7 раз з 12-и), ніж у «Договорах та постановах...» (8 з 27-и).

⁷¹ Конкорданси для правової термінології, понять «Вітчизна», «Мала Росія», «Військо Запорозьке» та ін.

основні ідеї, викладені у «Договорах та постановах» 1710 р., сформувалися у середовищі політичної та інтелектуальної еліти Гетьманщини й оформилися у політико-правовому дискурсі мазепинців кінця 1708 — початку 1710 р.

Отже, основним джерелом конституційного проекту 1710 р. стала передусім політична «договірна» традиція, що набула розвитку у Гетьманщині в останніх десятиліттях XVII та оформилася на початку XVIII ст., коли назріло питання відповідності правових «домовленостей» між гетьманом й елітою та протектором (московським царем, а потім шведським королем) реальному стану речей. Ця традиція мала опосередковані витоки з річпосполитської спадщини, однак з початком Української революції у 1648 р. вплив останньої на суспільство Гетьманщини помітно зменшився. Водночас в останній чверті XVII ст. суспільно-політичний лад Лівобережної Гетьманщини за деякими критеріями почав уподібнюватися до внутрішнього устрою центрально-європейських країн, зокрема, Польсько-Литовської держави. Крім вагомості впливу спадку Речі Посполитої на появу «Договорів та постанов», важливими стали західноєвропейські, поствізантійські, заповітні й степові політичні традиції у тих аспектах, з яких випливало визначальне місце права у суспільному житті, обмеження влади правителя, представлення інтересів нобілітету в законодавчому органі влади тощо. Отож, з середини XVII ст. українська політична система, хоч і зазнавала різних впливів, передусім формувалася як самобутня.

Як видно з представленої таблиці, майже усі традиційні пункти й положення «Договорів та постанов» 1710 р. мали численні прецеденти у попередній історії. Необхідність домовленості і «розподілу влади» між гетьманом та старшиною (Старшинською радою чи Генеральною радою у конституції 1710 р.), як показав досвід І. Самойловича та Д. Ігнатовича-Многогрішного, стала надзвичайно актуальною за І. Мазепи. Саме закономірності внутрішньополітичного розвитку заклали основи для розділення та протиставлення інституцій гетьмана й Генеральної ради і приблизного визначення їх повноважень та функціональних обов'язків. На формування уявлення про важливе місце суддівської влади у політичній системі Гетьманщини впливали традиції Литовських статутів й звичасвого права і розвинена (як для Центрально-Східної Європи) правова культура, які відродилися за регіментарства І. Мазепи на сприятливому ґрунті.

Значна частина тих пунктів пам'ятки, що характеризувалися новизною, також мала точки дотику з політико-правовою спадщиною Гетьманщини, зокрема, в частині обмеження влади гетьмана (п. 6) та встановлення сильної судової влади (п. 7), розмежування державного майна від особистої власності гетьмана (п. 8), поновлення інституції Військового скарбу (п. 9), визначення обов'язків осіб, що посідатимуть гетьманський, полковницький, сотницький та інші уряди, обрання на військові й цивільні посади вільним голосуванням за кандидатів (п. 10), заборона гетьману та старшинам протегувати приватним особам у несплаті податків (п. 12), зобов'язання українського гетьмана

виконувати свої обов'язки відповідно до «правових артикулів» (присяга). Відтак, основним джерелом появи «Договорів та постанов» 1710 р. передусім стали політико-правові документи Гетьманщини.

Таблиця основних джерел «Договорів та постанов» 1710 р.
з політико-правової спадщини Гетьманщини

Структурні частини «Договорів та постанов»	Політико-правові документи (та інші тексти), що містили ідеї, представлені у «Договорах та постановах» (у хронологічному порядку)
Прембула (про «народъ валецный стародавний козацкий прежде сего именованный козарский», його історію, про визволення Б. Хмельницьким Війська Запорозького та народу малоросійського з польського підданства, добровільний перехід під московську протекцію, про визволення І. Мазепи Вітчизни від російської влади, про вибір П. Орлика гетьманом з обов'язком дотримання усіх «договорів та постанов» та визнання їх «за інших впродь бѣдучих Гетмановъ Войска Запорозкого»)	Маніфестація від імені Війська Запорозького до іноземних володарів, що пояснює причини розриву з Москвою (жовтень 1658 р.), «Дійство о презельной брані...» бл. 1670-х рр., Глухівські статті від 16 (26) березня 1669 р. (п. 2), Договір Петрика з Кримським ханством від 26 травня (6 червня) 1692 р. (п. 1), лист І. Мазепи до стародубського полковника І. Скоропадського від 30 жовтня (10 листопада) 1708 р., лист І. Мазепи до веркєвського сотника від 15 (26) листопада 1708 р., лист І. Мазепи до полтавського полковника І. Левенця від 23 листопада (4 грудня) 1708 р., лист запорожців до І. Мазепи від 24 листопада (5 грудня) 1708 р., маніфест Карла XII малоросійському народу від 16 (27) грудня 1708 р., універсал І. Мазепи (лютий–травень 1709 р.), «Витяги з покiрного меморіалу Війська Запорозького до святого Королівського Маєстату Швеції» від 26 вересня (7 жовтня) 1709 р.
1-й пункт (про особливий статус православної віри та Київської митрополії під юрисдикцією Константинопольського патріархату)	Гадяцький договір першої редакції від 6 (16) вересня 1658 р. (п. 1), Маніфестація від імені Війська Запорозького до іноземних володарів, що пояснює причини розриву з Москвою (жовтень 1658 р.), Переяславські статті (додаткові) від 18 (28) жовтня 1659 р. (п. 8)
2-й пункт (про кордони «отчизни» Малої Росії, про протекцію	Зборівський договір 8 (18) серпня 1649 р. (п. 2), «Статті Богдана Хмельницького» від

шведських королів над Україною)	27 березня (6 квітня) 1654 р. (п. 9), Договір Петрика з Кримським ханством від 26 травня (6 червня) 1692 р. (п. 1), «Витяги з покірного меморіалу Війська Запорозького до святого Королівського Маєстату Швеції» від 26 вересня (7 жовтня) 1709 р.
3-й пункт (про союз з Кримським ханством)	Гадяцький договір першої редакції від 6 (16) вересня 1658 р. (п. 17), Маніфестація від імені Війська Запорозького до іноземних володарів, що пояснює причини розриву з Москвою (жовтень 1658 р.), Договір Петрика з Кримським ханством від 26 травня (6 червня) 1692 р. (п. 11)
4-й пункт (про статус Війська Запорозького Низового)	Договір Петрика з Кримським ханством від 26 травня (6 червня) 1692 р. (п. 11), договір між І. Мазепою, К. Гордієнком та Карлом XII від 28 березня (8) квітня 1709 р.
5-й пункт (про кордони та територію Війська Запорозького Низового)	
6-й пункт (про обмеження влади гетьмана Генеральною Радою, затвердження на необмежені майбутні часи першості генеральної старшини у вирішеннях справи «отчизни», присягу гетьмана, генеральної старшини, полковників та інших при очоленні урядів на вірність «отчизні»)	Переяславські статті (додаткові) від 18 (28) жовтня 1659 р. (п. 7), Конотопські статті від 17 (27) червня 1672 р. (п. 3), Переяславські статті 1674 р. (п. 12), Коломацькі статті від 25 липня (4 серпня) 1687 р. (п. 10, 11)
7-й пункт (про повноваження Генерального військового суду)	Гадяцький договір першої редакції від 6 (16) вересня 1658 р. (п. 18), Глухівські статті від 16 (26) березня 1669 р. (п. 20), Конотопські статті від 17 (27) червня 1672 р. (п. 3), Переяславські статті 1674 р. (п. 12)
8-й пункт (про заборону втручання в державні справи приватних осіб, залежних від гетьмана)	
9-й пункт (про уряд генерального підскарб'я та його обов'язки, незалежність Військо-	Гадяцький договір першої редакції від 6 вересня 1658 р. (п. 21), запровадження уряду військового підскарб'я за І. Брюхо-

вого скарбу від гетьмана, двох незалежних від полковників підскарбіїв у кожному полку)	вещького (1663–1668 рр.)
10-й пункт (про обов'язки осіб, що посідатимуть гетьманський, полковницький, сотницький та інші уряди, заборону зловживання владою, обрання на військові та посполиті уряди шляхом вільного голосування за кандидатів)	Переяславські статті (додаткові) від 18 (28) жовтня 1659 р. (п. 7), Конотопські статті від 17 (27) червня 1672 р. (п. 3), Переяславські статті 1674 р. (п. 12), Коломацькі статті від 25 липня (4 серпня) 1687 р. (п. 5, 10)
11-й пункт (про звільнення від усіх податків козацьких дітей, вдів та жінок козаків, які перебуватимуть у походах)	Зборівський договір 8 (18) серпня 1649 р. (п. 12), Переяславські статті від 18 (28) жовтня 1659 р. (п. 5), Московські статті від 22 жовтня (1 листопада) 1665 р. (п. 2), Глухівські статті від 16 (26) березня 1669 р. (п. 25), Переяславські статті 1674 р. (п. 14), Коломацькі статті від 25 липня (4 серпня) 1687 р. (п. 15)
12-й пункт (про ревізію мастків, повинності посполитих на користь державців, сплату податків та виконання повинностей підсусідками й купцями, заборону гетьману та старшинам протекції приватним особам, збільшення надходжень до Військового скарбу)	«Статті І. Мазепи» від 20 вересня (1 жовтня) 1689 р. (п. 10), універсал І. Мазепи про обмеження панщини 2-а днями на тиждень (1701 р.)
13-й пункт (про столичне місто Київ та підтвердження українським містам магдебурзького права; відповідальність гетьманської влади за дотримання прав та привілеїв міст)	Маніфестація від імені Війська Запорозького до іноземних володарів, що пояснює причини розриву з Москвою (жовтень 1658 р.), Переяславські статті від 18 (28) жовтня 1659 р. (п. 2), Коломацькі статті від 25 липня (4 серпня) 1687 р. (п. 18)
14-й пункт (про захист посполитих від зловживань урядовців стосовно безкоштовного користування підводами для приватного проїзду)	Переяславські статті (додаткові) від 18 (28) жовтня 1659 р. (п. 17), Глухівські статті від 16 (26) березня 1669 р. (п. 8), Конотопські статті від 17 (27) червня 1672 р. (п. 3), Переяславські статті 1674 р. (п. 17, 18), Коломацькі статті від 25 липня (4 серпня) 1687 р. (п. 5), «Статті І. Мазепи» від 20 вересня (1 жовтня) 1689 р. (п. 6)

15-й пункт (про відміну аренд та вирішення майбутньою Генеральною радою питання податків для оплати найманого війська)	Гадяцький договір першої редакції від 6 вересня 1658 р. (п. 13), Глухівські статті 1669 р. (п. 3), Переяславські статті 1674 р. (п. 13), Коломацькі статті від 25 липня (4 серпня) 1687 р. (п. 22), «Статті І. Мазепи» від 20 вересня (1 жовтня) 1689 р. (п. 2, 11)
16-й пункт (про впорядкування сплати податків посполитими на ярмарках, про відповідальність за це гетьмана)	«Статті Богдана Хмельницького» від 27 березня (6 квітня) 1654 р. (п. 1)
Присяга П. Орлика (про зобов'язання новообраного гетьмана дотримуватися усіх «договорів та постанов», бути вірним «отчизні Малоросійській», піклуватися про добро посполите, розширення прав та вольностей, не вступати в невігідні союзи з іноземними державами, виконання гетьманських обов'язків згідно «артикѹловъ правных»)	Маніфестація від імені Війська Запорозького до іноземних володарів, що пояснює причини розриву з Москвою (жовтень 1658 р.), Конотопські статті від 17 (27) червня 1672 р. (п. 1, 4), Коломацькі статті від 25 липня (4 серпня) 1687 р. (п. 11)

Конкорданс листа І. Мазепи від 30 жовтня 1708 р.
(для терміну «право» та «Вітчизна»)⁷²

Контекст вживання	
1.	видячи отчизну нашу Малоросійскую до крайней уже приходячую згубы [...] з упадком послідним прав и вольностей наших, почала приходити в skutok, кгда, без жадного о том з нами согласія, зачала города Малоросійские в свою область отбирати...
2.	за согласіем и общим з Панами Енеральными особами, Полковниками и всего войска Запорожскаго Старшиною, постановленьем, в непреборимую найяснійшого Короля, Его милости, Шведскаго, протекцію, міючи в Бозі всемогущом, едином обидимих заступнику, любящом правду и ненавидящом лжу, непостидную надежду, же отчизну нашу Малоросійскую и войско Запорожское, Его Королевское Величество [...] и отнятые нам права и волности не тилко привернет, леч, з общою пользою и з несмертельною в потомній вік Войска Запорожского славою, умножить и расширит...

⁷² Лист І. Мазепи до І. Скоропадського від 30 жовтня 1708 р. // Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції... — С. 318–320.

Конкорданс універсалу І. Мазепи 1709 р.
(для термінів «закон» та «Вітчизна»)⁷³

	Контекст вживання
1.	[він] нас, Вождя, воїнів запорозьких і всю досвічену раду Малої Росії, уярмлених московітською тиранією, удостоїв прийняти у свій нездоланний захист і пообіцяв нашу Вітчизну своїми надломленими силами, допоки вона не повернеться до тих давніх законів і свобод, які були, коли урядував вічної пам'яті Богдан Хмельницький.
2.	І хоч ми також проголосили в тих згаданих вище універсалах, яких великих втрат зазнали наша улюблена Вітчизна, закони, свободи, військо від тих неприхильних до нас і завжди нам ворожих московитів, які взагалі хотіли під іменем і протекцією удаваного захисту отримати нашу Державу у власність, простий народ віддати в рабство, спорудити свої військові табори, ім'я вояків Запорозьких ганьбити, козаків перетворити на драгунів і солдат, саме Запорожжя повністю зруйнувати...
3.	Що нам лишається при такій великій шведській відвазі [як не те], щоб ми всі, як один, стали на захист наших законів і свобод, котрі втрачаємо під москалями, і самі від них загинемо, якщо не будемо триматися захисту Шведської Королівської Величності. Ніхто цьому не здивується, що задля збереження Вітчизни нашої і всього народу ми отримаємо і ту свободу від тиранського московітського ярма під протекцією і захистом найяснішого короля Швеції

Конкорданс «Витягів з покірного меморіалу Війська Запорозького до святого Королівського Маєстату Швеції» від 26 вересня 1709 р.
(для термінів «права»/«закон»/«договір» і «Батьківщина»)⁷⁴

	Контекст вживання
1.	Звичай бо нашої батьківщини й давній закон
2.	п. Войнаровський, що досі не виявив ніякої позначки в заслугах для нашої батьківщини , намагається, незгідно з нашими законами , мати решту скарбу запорозького війська
3.	щоб забезпечити права батьківщини
4.	На підставі законів нашої батьківщини

⁷³ Невідомий універсал Мазепи зі шведської бібліотеки. — С. 5–8.

⁷⁴ Витяги з покірного меморіала Війська Запорозького до святого Королівського Маєстату Швеції від 26 вересня (7 жовтня) 1709 р. // «Пакти і конституції» Української козацької держави... — С. 349–354.

5.	Нам скриті думки й таємні наміри того самого нашого гетьмана: на яких основах почав він здвигати цю велику будівлю, в якому устрою хотів поставити нашу батьківщину , звільнивши її від московської неволі й тиранства, та якими законами задумував скріпити ненарушеність запорозького війська?
6.	щоб тоді не виключено нашого державного інтересу з договорів і не нарушено меж нашої батьківщини аж до ріки Случ, які так простягаються від часів Хмельницького й potwierdжені мировим договором .
7.	Сусідні володарі не намагалися підбити нашу батьківщину збройною силою, або яким-небудь способом, і знівечити права на волю

Конкорданс «Договорів та постанов»
(для термінів «право»/«закон»/«пакти» та «Вітчизна») ⁷⁵

	Контекст вживання
1.	воздвигнулъ ревностного православія св[я]того, Отчизны правъ и волностей войсковых...
2.	Іоанъ Мазепа, подвигнувшись правдивою ревностію за цѣлост Отчизны, правъ и волностей войсковых
3.	Втчизна п[а]ша, жебы в своих границях, пактами от Рѣчи Посполитой Полской, от Наяснѣйшой Порты и от г[осу]д[а]рства Московского
4.	вѣчными протекторами України титуловалися и самимъ дѣломъ оставали для болшой крѣпости Втчизны п[а]шой для захованя оной цѣлости в правах наданых и границях
5.	через якоє самодержавіє, Гетманскому урядови неприличноє, уросли многіє в Втчизнѣ и в Войску Запорожскомъ нестроєнія, правъ и волностей разорєнія, посполитые тяжести
6.	И если бы что противного, здорожного, правамъ и вольностям войсковымъ вредытелного и Втчизнѣ бесполезного усмотрено было в Ясневелможномъ Гетману на Радѣ Его Велможности выговорити, и о нарушенє правъ и волностей отчистыхъ упоминатися, безъ ѹближеня и наименшого поврежденія высокого реиментарского гонору
7.	Присяга во всѣхъ пунктахъ , комматах и періодахъ непрємѣнно исполняти, милость милост вѣрность и печаловитое ку Втчизнѣ Малороссийской, Матцѣ п[а]шой, о добрѣ оной посполитому
8.	жадных факцій з посторонними панствами и народами [...] в Втчизнѣ на зруїнованє и якоє жѣ колвекъ оной зашкоженє не строїти [...] подсылки всякіє, Втчизнѣ правамъ и волностямъ войсковымъ, шкодливыє

⁷⁵ Договори та постанови // «Пакти і конституції» Української козацької держави... — С. 77–117.